

1960. aasta laulupidu Kodu- ja Välis-Eesti lähendaja ja lõhestajana

AIGI RAHI-TAMM

Kultuurist sai Hruštšovi ajal välismaailmaga suhtlemisel vahetuskaup (Mikkonen 2013: 44). Läänega kultuurisidemete loomise poliitika kaudu sooviti propageerida sotsialismi saavutusi välismaal ja kasvatada Nõukogude Liidu sõprade arvu (David-Fox 2014: 30–35; Kozlov, Gilburd 2013: 362–401). Ühtlasi avas see ukse välis- turismile ning kontaktidele läänega, mille vastu stalinismi ajal jõhkralt oli võideldud (Jones 2006). Mõlemal pool piiri intensiivistusid kadunud pereliikmete, sõprade ja kolleegide otsingud. ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee 2. osakonna juurde moodustati 1956. aastal uus jaoskond nii välismaale sõitvate Nõukogude turistide kui ka välismaalt Eestisse saabuvate turistide teenendamiseks ja kontrollimiseks (Ojamaa, Hion 2000: 37).

Muutunud oludes hinnati ümber varasem Balti põgenike poliitika. Teise maailmasõja lõppedes lootis NSV Liit pagulaste tagasipöördumisele ja nende repatrieerimisele (Kumer-Haukanõmm 2007). 1950. aastate keskpaigas saadi aru, et intensiivsele propagandale vaatamata jääb kodumaale tagasipöördumine juhuslikuks ning pagulaste nõukogudevaenulikkus püsib. Kuigi tagasipöördumise suunalise propagandaga jätkati, tuli leida uudsemaid pagulaskonna hoiakuid mõjutavaid abinõusid. Nõukogude Liidu maailmale avanemine tõstis esiplaanile huvi kasvatamise Eestis toimuva vastu nii pagulaste kui ka nende asukohariikide elanike seas. Kultuurivahetuse ja turismi kaudu kontaktide loomine pidi vähendama pagulasorganisatsioonide nõukogudevastast mõju kogukonna hoiakutele tervikuna (Mikkonen 2014: 76–78). Suhtluse politiseeritus, Nõukogude Liidu ja läänemaailma pidev vastandamine ei võimaldanud normaalset kultuurivahetust välja arendada (Undusk 2008).

Käesolev artikkel kajastab 1960. aasta laulupidu kui üht episoodi pagulaste kodumaale meelitamise ja nende mõjutamise aktsioonide jadast, et murendada kodumaaga agarama suhtluse kaudu pagulaskonna vaimset ühtsust ja vähendada seeläbi pagulaste mõju välisriikide poliitikutele ning sealsele avalikule arvamusele. Artikkel tugineb valdavalt Eesti NSV Välisministeeriumi ja EKP keskkomitee arhiivimaterjalidele.

Välis- turismi arendamise institutsionaalne raamistik

Kodu- ja väliskogukondade vaheliste suhete loomisse kaasati mitmed üleliidulise ja vabariikliku tasandi asutused. 1955. aastal tegi Berliinis asutatud komitee Kodumaale Tagasipöördumise Eest viimase ulatuslikuma pagulaste repatrieerimise katse, mis ebaõnnestus. 1959. aastal nimetati komitee ümber Kodumaale Tagasipöördumise

ja Rahvuskaaslastega Kultuurisidemete Arendamise Komiteeks. Varem, alates 1925. aastast oli Nõukogude Liidu kultuurisuhtlus välisriikidega toimunud Üleliidulise Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Organisatsiooni kaudu (vn *Всесоюзное общество культурной связи с заграницей*, tuntud lühendina VOKS), mis 1950. aastatel samuti ümber korraldati. VOKS-i 1956. aastal asutatud Eesti osakond asendati juba aasta hiljem Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Nõukogude Ühingu Liiduga (vn *Союз советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами*, SSOD). See pidi ühendama liiduvabariikide välisriikidega sõpruse arendamise ühinguid ning selle raames moodustati vastavate riikidega suhtlemiseks omaette osakonnad, sealhulgas näiteks Rootsi – NSV Liidu sõprusühingu Eesti osakond. 1960. aastal asutati sõprusühingu juurde täiendavalt Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee (VEKSA), mis hiljem sõprusühingust lahutati. Neist erinevatest ühingutest, nende tegevussuundadest ja töökorraldusest on põhjalikult kirjutanud Triin Tark (2017).

Lisaks SSOD-ile asendas VOKS-i teinegi organisatsioon: Ministrite Nõukogu juures asuv Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Riiklik Komitee (vn *Государственный комитет по культурным связям с зарубежными странам*, GKKS), mis tegi tihedat koostööd välisministeeriumi, kultuuriministeeriumi ja teiste valitsus- ja parteiorganitega ning millel oli Hruštšovi ajal välissuhtluses üsna oluline roll (Mikkonen 2013: 43). Pagulastemaatika oli keskne valdkond ENSV Välisministeeriumi jaoks, mille kaudu liikus üks osa Nõukogude Liidu saatkondadest saadud ja neile edastatud teabest. Ja loomulikult oli kogu välissuhtlus seotud partei keskkomitee ja Riikliku Julgeoleku Komiteega. Nimetada tuleb ka turismiagentuuri Inturist, mille kaudu reise korraldati ja reisijaid jälgiti. Tegevusvaldkondade kattuvuse tõttu võib tollane asutustevaheline asjaajamise kulg jääda kohati ebamääraseks ning on oma mitmekihilisuses vajanud aeg-ajalt selgitamist ka kaasatutele endile, mis koos materjalide kaootilisusega raskendab toimunut tervikpildi saamist.

Välissuhtlust arendati esmalt juba komitee Kodumaale Tagasipöördumise Eest päevilt tuttavate propagandavahendite toel. Jätkus kõikvõimalike infomaterjalide jagamine, raadiosaadete edastamine, näituste organiseerimine, filmide näitamine, kontsertide korraldamine jms. 1955. aastal käivitatud ajaleht Kodumaale Tagasipöördumise Eest kujundati 1958. aastal ümber ajaleheks Kodumaa, millest kujunes peamine väliseestlastele suunatud meediakanal (Juurvee 2014). Töö tõhustamise meetmetena soovitati Stockholmi Rootsi – NSV Liidu sõprusühingu juurde rajada eesti kirjanduse raamatukogu, uurida võimalusi kultuuri- ja ühiskonnategelaste esindajate saatmiseks Rootsist Eesti NSV-sse ja vastupidi, parandada raadiosaadete kvaliteeti jne (Ojamaa, Hion 2002: 80–81).

Neid tegevusi prooviti ka üleliiduliselt kooskõlastada. 1958. aasta märtsis kogunesid Prahasse sotsialismimaade delegatsioonid, mis koosnesid kultuurisidemete arendamise komitee, televisiooni- ja radiokomitee ning teiste propagandaga tegelevate asutuste liikmetest, kultuuriministeeriumi ja partei keskkomitee esindajatest ning Prahast asunud saatkondade töötajatest, et vahetada seniseid kogemusi ning koondata ideid, kuidas tõhusamalt arendada teadus- ja kultuurisidemeid nii omavahel kui ka läänega suhtlemisel. Plaanitavad tegevused lähtusid nõudest informeerida

läänt sotsialismi ehitamise edusammudest ja võidelda samaaegselt efektiivsemalt lääne propagandaga. Vastastikku lubati vahetada infot isikute kohta, kes kuritarvitasid külalislahkust ja esinesid pärast külaskäiku vaenulike avaldustega. Samuti lubati tegelda läänes levitatava nõukogude kirjanduse, heliplaatide jms kvaliteedi parandamisega ning ilmutada kõigi tegevuste osas suuremat initsiatiivi (RA, ERAF.1.191.53, l 18–28).

Praha kohtumise järel saatis Nõukogude Liidu delegatsiooni juhtinud GKKS-i juht Juri Žukov kirja EKP keskkomitee esimesele sekretärile Johannes Käbinile, milles osutas esmalt juba toimunud ENSV teadus- ja kultuuritöötajate edukatele välissõitudele koos vajadusega need plaanipäraseks muuta. Selleks tuli järgmise aasta kohta esitada NLKP keskkomiteele konkreetne ja läbimõeldud tegevuskava selle kohta, milliseid kultuuritegelasi, teadlasi, delegatsioone või kollektiive soovitakse välismaale saata, et Moskvas osataks vajalikke finantse planeerida (RA, ERAF.1.191.53, l 52–53). Kiri rõhutas vabariigi aktiivsuse suurendamise vajadust välissidemete loomisel. Kuigi Žukov oli kultuurisuhtluse väljaarendamise üks juhtfigure, on ta ise üritanud pigem tagaplaanile jääda. Simo Mikkoneni (2013: 43–44) hinnangul võttis ta kultuurisuhtluses varasemaga võrreldes paindlikuma hoiaku, vähendas otsest propagandat ja keskendus erinevate tegevuste elluviimisele. ENSV-st tulnud algatusi hakati taas kärpima 1960. aastate lõpus.

Kogukonna lõhestamisele suunatud „kasulik” suhtlus

ENSV võimude jaoks oli välissuhtluse keskpunkt 1950. aastate lõpul ennekõike Rootsi, kus asus tollal kõige arvukam väliseestlaste kogukond (u 20 000 inimest ehk 25% eesti pagulastest). Peale pideva tähelepanu juhtimise Balti riikide ebaseaduslikule annekteerimisele ja okupeerimisele peeti pagulaste süüks ka Nikita Hruštšovi Rootsi visiidi ärajätmist 1959. aasta augustis, kui Balti komitee koos poola, ungari jt pagulasorganisatsioonidega ning rootslastega moodustatud Augustikomiteega käivitasid Rootsis aktiivse protestiaktiooni (RA, ERAF.1.254.23, l 82; ERA.5010.1.104). Hruštšovi Rootsi visiit sai viimaks teoks 1964. aastal, mis jäi ühtlasi tema viimaseks külaskäiguks kapitalistlikku riiki. Hoogustuv kultuurisuhtlus pidi mitmesuguse tegevuse ja isiklike kontaktide kaudu aitama neutraliseerida väliseestlaste mõju.

Ajavahemikule 1950. aastate keskpaigast 1968. aastani on omased üsna vastuolulised arengud. Pealtnäha hakati kodu- ja väliseestlaste vahelist suhtlust soosima, ent toetati pigem „kasulikku” suhtlust. Vastavalt NSVL-i Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 1958. aasta juulikuistele otsustele, millele lisandusid hiljem täpsustavad juhtnõõrid, tuli tõhustada emigrantlike nõukogudevastaste organisatsioonide lagundamiseks tehtavat tööd. Selleks tuli korraldada erinevaid üritusi, mis pakkusid eeldusi „emigrantlikesse organisatsioonidesse sisse imbumiseks” ja avaldasid „positiivset mõju eelkõige reaemigrantide meeoludele” (Ojamaa, Hion 2005: 173–198). Endiselt jätkati organisatsioonide nimekamate isikute kompromiteerimisega, turismirühmade ja delegatsioonide koosseisus julgeolekuagentide ja

selliste usaldusisikute välismaale saatmisega, kes suudaksid luua pagulastega kontakte ning kallutaksid neid kodumaad külastama.

Kodumaa külastamine kutsus pagulaskonnas esile suuri erimeelsusi. Eesti, Läti ja Leedu inkorporeerimise mittetunnustamisest tulenevalt oli üks osa kogukonnast otsustanud, et nad ei külasta kodumaad enne, kui see on vabaks saanud. Teine osa, ajendatuna inimlikust soovist kokku saada sugulaste ning tuttavatega ja näha koduseid paiku, ei tajunud Eesti külastamises probleemi. Kogukonna sisemised vastuolud innustasid NSVL-i saatkonna ja julgeolekutöötajaid pagulasi erineval viisil mõjutama ning välja valima isikuid ja gruppe, kellest sooviti kujundada patriootlikku ehk NSVL-i suhtes sõbralikumalt meelestatud aktiivi.

Väliseestlaste hoiakute mõjutamiseks oli vaja kogukond tervikuna paremini kaardistada ja neis Eestis toimuva suhtes usaldus tekitada. Nende küsimustega hakkas tegelema Nõukogude Liidu Rootsi saatkonnas teise sekretärina ametisse asunud Enno-Lembit Mikkelsaar, KGB residentuuris tuntud nime all Kedrov, kes on pidanud topeltkirjavahetust NSVL-i ja ENSV Välisministeeriumiga, KGB 1. peavalitsusega Moskvias ja ENSV KGB 1. osakonnaga. Paraku pole see allikmaterjal piisavalt kättesaadav (Jürjo 1996: 199–201). Parteilise kõrgharidusega Mikkelsaar oli aastatel 1953–1957 juhatanud Tartu Riiklikus Ülikoolis poliitilise ökonomia kateedrit, olnud 1954–1955 ajaloo-keeleteaduskonna dekaan ning seotud paljude õppejõudude süüdistamisega kodanlikus natsionalismis (Raid 1995: 63–66). Pärast Stockholmist naasmist sai temast 1961–1963 TRÜ õppeprorektor, seejärel Eesti Põllumajanduse Akadeemia poliitökonoomia kateedri juhataja.

Stockholmi lähetatud Mikkelsaar informeeris välisministeeriumi jooksvalt pagulaskonna olukorrast Rootsis. Tema teateid on kasutatud ka Vsevolod Naidjonkovi luurearuande „Eesti emigrandid Rootsis” koostamisel, millest VEKSA oma tegevuses edaspidi juhindus (Jürjo 1996: 213). Major Naidjonkov, NSVL-i KGB 1. peavalitsuse 9. osakonna operatiivvolinik, töötas NSVL-i Stockholmi saatkonnas atašeenäna aastatel 1959–1962. Kogukonda kaardistav Mikkelsaar jagas 1958. aastal Rootsi eestlaskonna nõukogude stiilile omaselt klassikoosluse põhjal kolmeks: kõige rohkem oli nende seas töölisi (70%), siis teenistujaid (27%) ja viimaks 3% ettevõtjaid. Materiaalne kindlustatus näis paljude jaoks probleem olevat. Õiendis rõhutas Mikkelsaar enim lahkkelisid nõukogudevaenulike ja kommunistivastase suundumusega organisatsioonides: need võistlesid massidele suurema mõju omamise nimel, kuid lükkasid teineteise diskrediteerimisega neid endast sootuks eemale, mille tulemusel muutusid „reaemigrandid” organisatsioonide suhtes üha skeptilisemaks (RA, ERAF.1.191.53, l 65).

Räsitud inimsuhted olid võimuorganitele tõhus saak, „reaemigrantide ladvikust eemaldumise” üle on ainult rõõmustatud. Pingete kasvatamiseks jagas Mikkelsaar, kellel oli kogemusi „natsionalismipesa” lõhkumisega Tartu Riiklikus Ülikoolis, soovitusi ENSV ajakirjandusele: loobuda tuleks emigrantide võrdlemisest koerte ja huntidega, kuna selline suhtumine hirmutab reaemigrandid ära ega too loodetud kasu. Emigrantide elu kajastav kriitika peab olema esitatud konkreetsemas vormis ning arvestama faktiga, et pagulaskond pole enam ammu ühtne. Mikkelsaar rõhus pagulaste eristamisele nii majandusliku olukorra kui ka elustiili alusel, toonitades seal-

juures, et nende hulgas on piisavalt palju neid, kes tahavad kodumaa kohta tõtt teada, mistõttu tuleks reaktioonilisi ja vaenulikke ringkondi kritiseerida senisest oskuslikumalt. Ühtlasi tuleks n-ö progressiivsematele emigrantidele võimaldada kodumaal lähedaste külastamist. ENSV turistide arvu tuleks aga kasvatada ennekõike teadlaste, inseneride, kunstnike, ühiskonnaõpetuse õppejõudude ning ajakirjanike osas. (RA, ERAF.1.191.53, l 63–72)

Kui esimene piirjoon kogukonna lõhestamisel tõmmati „ladviku” ja „reaemigrandi” vahele, siis teiseks oluliseks skaalaks sai noorte ja vanade põlvkonna vastandamine, et noored „ladvikust” eemalduksid ja kodumaa ning selle külastamise suhtes neutraalsemale seisukohale asuksid. Kõige vähem väärtustas Mikkelsaar tegelemist eakatega, välismaalt Eestisse tagasi tulnute või Eestist lähisugulaste juurde välismaale lubatutega. Nendega tegelemine näis tulutu, kuna tegu olla psüühiliselt ebatervete või liiga vanade inimestega, kes soovivad naasta kodumaale vaid surema, „me ei ole ju matuse või matuseelne büroo” (RA, ERA.R-1970.2.125, l 59).

Oli kolmaski tähis. 1959. aastaks oli kaks kolmandikku eestlastest saanud Rootsi kodakondsuse, mis tagas neile sotsiaalsed garantiid ja pakkus kaitset Nõukogude repatrieerimisaktioonide vastu. 153 Balti sõduri Nõukogude Liidule väljaandmine 1946. aastal oli veel meeles, sellest juhtumist tingitud hirmud jäid pagulasi saatma alatiseks. Osa siiski viivitas Rootsi kodakondsuse võtmisega, mis Nõukogude poolel märkamata ei jäänud. 1959. aastal NSVL-i Välisministeeriumist ENSV välisministritele Aleksei Müürisepale saadetud ülevaates nenditi, et „emigrantide seas leidub isikuid, kes patriotismist oma kodumaa suhtes keelduvad võtmast Rootsi kodakondsust tuues ohvriks isegi oma materiaalse heaolu”, ja nendega tuleks rohkem tegelda (RA, ERA.R-1970.2.122, l 106). Eestlaskonda puudutavad pinge- ja probleemkohad leidsid „oskuslikku” ja „kasulikku” kasutamist mitmesuguses mõjutustegevuses.

1960. aasta laulupeo propageerimine pagulaskonnas

1959. aastal suutis saatkond korraldada esimese väliseestlaste grupireisi Eestisse. Väga edukaks seda pidada ei saa, kuigi aruanded püüavad lugejat vastupidises veenda. Järgmise grupi saatmine luhtus aga täielikult: dokumentide vormistamiseni jõudis vaid neli isikut, ülejäänud loobusid reisist viimasel hetkel. Sellist ebaõnnestumist põhjendati kodumaa külastajate ähvardamise ja halvustamisega „ladviku” poolt (RA, ERA.R-1970.2.125, l 19).

Järgnevad välisministeeriumi kaudu edastatud kontaktide aktiveerimist suunavad juhised olid tulvil nõuannetest, kuidas elavdada suhteid „neutraalsemate ja progressiivsemate emigrantidega”. Saatkonna töötajad pidid looma tutvussidemeid ja tihendama külaskäike pagulaste kodudesse ja töökohtadesse. Üheks sobivaks ettekäändeks suhtluse loomisel sai ENSV 20. aastapäeva pidustuste raames korraldatav laulupidu 1960. aasta juulis, millesse panustati erilise innuga. Saatkonnalt oodati nimekirja isikutest, keda oleks mõistlik laulupeole kutsuda (RA, ERA.R-1970.2.122, l 47). Võtmeisikuks sai helilooja Eduard Tubin, kelle muusika oli aastatel 1948–1956 ENSV-s keelu all, kuid kelles nüüd nähti võluvõtit, mis pagulased kodumaad väisama

paneks. Tubina kohta oli teada, et ta kahtles Rootsi kodakondsuse taotlemises, nii loodeti esialgu isegi tema Eestisse tagasipöördumist (RA, ERA.R-1970.2.122, l 106).

Mikkelsaar asus Tubinat töötleva 1958. aastal, käies korduvalt tema juures kodus, et veenda teda laulupeole tulema. Oktoobris 1958 kirjutab Tubin lähedasele sõbrale Paul Keresele, kellega ta alates 1956. aastast üsna tihedas kirjavahetuses oli: „Möödunud nädalal peatus siin ligi kolm tundi sm. Mikkelsaar saatkonnast, püüdes mulle selgeks teha, et pärast vanavuntsi surma polevat enam vigu tehtud, ja katsus ka vaielda kunstipedagoogiliste ning -vooluliste probleemide üle” (Tubin 2006: 396). Mikkelsaar mõistis, et Tubinat hirmutab Eestisse mineku juures mõte, et teda ei lasta sealt enam tagasi. Mõni aeg hiljem soovitas Mikkelsaar Tubinale tulla Eestisse koos Rootsi Ringhäälingu sümfooniaorkestri dirigendi Sten Orvar Frykbergiga. Ettepanek tulnud Tubinale ootamatult ning ta keeldus, seda ka pärast ametliku kutse saamist ENSV Heliloojate Liidult (Jürjo 1996: 217–218; RA, ERA.R-1970.1.118, l 23; Tubin 2006: 441). 1959. aasta oktoobris ENSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee kutsel Tallinnas esinemas käinud Frykbergi raadioorkestri külaskäigust tehti turismi populariseerimiseks kinoringvaade. Tubina helitööd jäeti vaatamata lubadustele kontserdikavva lisamata (Tubin 2006: 455).

Siiski oli Tubina muusikat hakatud Eestis agaralt ette kandma, millele autor ka ise raadioülekannete vahendusel kaasa elas. Mõtteid oma helitööde ettekannete üle vahetas ta kirja teel oma endiste kolleegide ja õpilastega. Mikkelsaar jõudis järeldusele, et Tubinale meeldiks kohtuda vanade tuttavatega, kelle seas leidis mainimist ka tunnustatud viiuldaja Vladimir Alumäe (RA, ERA.R-1970.2.125, l 88–89). Alumäe, aastatel 1941–1948 ja 1964–1970 Tallinna konservatooriumi rektor, oli Nõukogude tagalas 1942. aastal agendiks värvatud, kuid kuna ta ei täitnud ülesandeid piisavalt, oli side temaga katkenud. 1956. aastast koormas julgeolek teda uute ülesannetega, kuniks ta 1963. aastal agentuurvõrgust välja arvati (Jürjo 1996: 220–221). 1958. aasta sügisel saatis Alumäe Tubinale koos viiulikontserdi partituuriga kirja, milles andis märku, et plaanib Rootsi külastamist. Alumäe suhtes Tubinal illusioone polnud, kirjas Endel Kalamile on ta Alumäed iseloomustanud parteimehena, kellega tuleb teatud distantsi hoida (Tubin 2006: 393–395, 404).

1960. aasta algul vormistati Alumäele vajalikud dokumendid Rootsi sõiduks, kus ta viibis 6.–16. märtsini. Stockholmi saatkonna klubis oli ettevalmistatud kokkusaamine eesti kogukonnaga, 80 kutsutud külalisest tuli kohale 18. Ennekõike taheti kuulda Alumäe viiulimängu, aga ebasobiva saali tõttu kontserti ei toimunud. Huvilised kutsuti järgmisel päeval Rootsi – NSV Liidu sõprusühingu üritusele, kus Alumäed käisid kuulamas Tubin ning ka mõni pagulasliider (nt Heinrich Laretei) koos perega. Arusaadavalt reageeriti Alumäe visiidile erinevalt. Saatkond rõõmustas selle üle, et ehk õnnestub nüüd eestlasi saatkonna klubi külastama panna, sellesuunalised katsed olid varem ebaõnnestunud. Kui Naidjonkov arvas aruandes, et nõukogudevastaseid hõikeid saalist ei kostunud (RA, ERA.R-1970.2.125, l 97–98), siis kohalik eesti trükisõna andis teada, et kuulda oli mitmeid vaenulikke väljaütlemisi, millele Alumäe jättis reageerimata, paludes esitada vaid tööalaseid küsimusi. Torontos ilmuv Vaba Eestlane andis 4. mail lugejatele otsesõnu teada, et Alumäe käis Rootsis suvisele laulupeole sõiduks propagandat tegemas (Kristuse kuju seinal... 1960).

Vastukäiguna nõukogude poole propagandale oli juba 1959. aasta lõpus otsustatud, et kahe aasta pärast korraldatakse suur laulupidu ka Rootsis, Eestis toimuva laulupeo päevadele plaaniti väiksemaid pidusid Södertäljes ja mujal (RA, ERA.R-1970.2.122, l 82–83).

Kokkuvõttes jäi saatkond Alumäe külaskäiguga rahule, kuna see kasvatas pagulaste seas „aktiivi”, kellega edasi töötada. Muu hulgas avaldas Mikkelsaar ENSV välisministri asetäitjale Eero-Lembit Toomarule arvamust, et tänu survele hakkab Tubin „meie poolele üle tulema”, kuigi selleks tuleb varuda kannatust, et „aidata tal välja rabeleda emigrantlikust soost”. Järgmine, maikuuks plaanitud kultuuritegelaste visiit pidi jätkama laulupeole tuleku agitatsiooni. Selle juures rõhutati: „Peaasi, et see ei näeks välja nagu valitsusdelegatsioon, vaid oleks ühiskondlikult lai”, grupi koosseisus sooviti muusikutest näha Tiit Kuusikut, Artur Rinnet ja Georg Otsa (RA, ERA.R-1970.2.125, l 99–102).

Endise Estonia teatri ja estraadisolisti Artur Rinne suhtes valdasid Mikkelsaart kahtlused. Tegu oli ikkagi 1944. aastal Saksa armeesse mobiliseeritud mehega, kes oli teeninud 20. Eesti SS-diviisi sõjakirjasaatjate rühmas, mille eest oli ta aastatel 1950–1956 Arhangelski laagrites karistust kandnud. Et aga Rinnet tulid kuulama vanad tuttavad, kolleegid Estoniast, endised rindekaaslased ning ta oskas meeoleu kohta esitatud küsimustele vastulööke anda, siis paranes Mikkelsaare arvamus Rinnele tuntavalt. Rinne ise on üht kohtumist kirjeldanud järgmiselt:

Pereherra pöördus minu poole küsimusega: „Ega teie ei salga, et Venemaal kinni istusite?” „Ei, milleks seda,” vastasin talle ja jäin ootama. „Aga kuidas sai teist nõukogude inimene, kui küsida tohib?” „Väga lihtsalt,” vastasin. „Ega ma ei saa omal maal elada emigrandina.” Küsija vaikus. Mulle jäi mulje, et selle ütlemisega muutusin ma tema silmis antipaateks... (Rinne 1980: 62)

Arvestades Rinne „üle ootuste tublit esinemist emigrantlike tegelaste vastu, tema populaarsust nii välis- kui kodueestlaste hulgas ning talle veelgi suurema hoo andmiseks rahva kasuks töötamisel ja oma veel mõnevõrra negatiivsete joonte ületamiseks”, soovitas Mikkelsaar kaaluda võimalust anda Rinnele ENSV 20. aastapäeva tähistamise raames ENSV rahvakunstniku nimetus. „See samm avaldaks suurt mõju paljudele välismaal elavatele eestlastele nende vaadete ümberkujundamisel kodumaale siirama lähenemise suunas ja oleks järjekordseks valusaks hoobiks emigrantlikele tegelastele, kes on püüdnud spekuloida Artur Rinne nimega”. (RA, ERA.R-1970.1.137, l 17–18) Tõepoolest, Rinne sai 1960. aastal Eesti NSV teeneline kunstnik. Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee esimehe Endel Jaanimäe, kellest sai samal aastal VEKSA esimees, koostatud iseloomustuses tunnustatakse Tallinna televisioonistuudios vanemrežissöörina töötanud Rinne tegevust väliseestlastele Nõukogude Eesti majanduse ja kultuurisaavutuste tutvustamisel (RA, ERA.R-1590.2K.917, l 19). Eesti KGB 4. osakond, mis tegeles isiklike kontaktide loomisega KGB jaoks huvitavate pagulaste seas, testis agaralt just kinnipidamiskohtadest naasnud isikuid, kes suutsid rohkem usaldust tekitada ja jõudsid kiiremini sõbralike suheteni (Ojamaa, Hion 2005: 173–198).

Kui veel 1960. aasta algul oldi NSVL-i Rootsi saatkonnas lootusrikkad Eestisse laulupeole minejate arvu suhtes – juttude põhjal oli mineku soovi ilmutanud u 400 inimest –, siis mais-juunis sai selgeks, et prognoosid olid osutunud liialt optimistlikeks. Teatavaks sai seegi, et Tubin otsustas laulupeole mitte sõita. Survet tuli tõhustada. NSVL-i Välisministeeriumi Skandinaavia osakonna ülem Nikolai Lunkov andis edasiseks tegevuseks järgmisi soovitusi: kutsuda emigrante peole sugulaste kaudu, avaldada artikleid ja infot laulupidude kohta Rootsi pressis, levitada Inturisti kaudu plakateid, lülitada sõprusühingu kaudu delegatsioonidesse rohkem selliseid kultuuritegelasi, kelle esinemised oleksid suunatud mitte ainult emigrantidele, vaid kogu Rootsi ühiskonnale. See omakorda mõjutaks rootslaste suhtumist Balti emigrantidesse ja Nõukogude Liitu tervikuna. Lisaks pakkus Lunkov välja spetsiaalsete lennureiside korraldamise Tallinnasse ja Riiga, kus samuti toimus laulupidu (RA, ERA.R-1970.2.125, l 118–120). ENSV Välisministeerium ei pidanud nii ulatuslikku reklaami Rootsis otstarbekaks, millel oli väga praktiline seletus: Eestis puudusid lääne turistide majutamiseks sobivad hotellid. Jõukohaseks peeti u 60 inimese majutamist. Samuti poleks suudetud sedavõrd kiiresti kontrollida tulla soovijate tausta, et neile õigeaks ajaks nõutavad load vormistada (RA, ERA.R-1970.2.125, l 140–148).

ENSV võimud hindasid NSVL-i Rootsi saatkonnaga võrreldes laulupeo väliskülaste osalussoovi realistlikumalt, kindlam tundus eestlasi laulupeole saada New Yorgis ilmunud kommunistliku ajalehe Uus Ilm ümber kogunenud seltskonnast. Tegu oli enne Teist maailmasõda väljarännanud eestlastega, kes tervitasid 1940. aastal Eesti okupeerimist ja NSVL-iga liitmist. Uue Ilma toimetaja Mihkel Nuki poole pöördui palvega saata laulupeole grupp progressiivseid eestlasi (RA, ERA.R-1970.2.121, l 126). Nukk oli küll valmis oma delegatsiooni kuuks ajaks Eestisse saatma, kuid soovis temaga vestlemas käinud NSVL-i USA saatkonna töötajalt esmalt teada saada, millised on väljaminekud, kes selle eest maksab ning kas lisaks Tallinnale on võimalik küllastada ka mujal elavaid sugulasi (RA, ERA.R-1970.2.121, l 140–141). Detsembris 1959 andis ENSV Välisministeerium saatkonnale teada, et asjaolusid on mitme asutusega arutatud ja ajavahemikuks 15.–30. juuli kutsutakse Eestisse külla 25-liikmeline grupp, mille kulud katab ENSV sõprusühing (SSOD), ning neile võimaldatakse kohtumine sugulastega (RA, ERA.R-1970.2.121, l 166; ERA.R-1970.1.137, l 2). Sarnaseid kontakte „progressiivsete eestlastega”, keda laulupeole kutsuda, otsiti ka Kanada töölispartei kaudu, kuid edutult (RA, ERA.R-1970.2.121, l 53).

1960. aasta laulupidu, mis oli igati sobiv sündmus NSVL-ist positiivse kuvandi loomisel ning võinuks toimida peibutisena väliseestlaste kodumaale meelitamise kampaanias, ei täitnud seatud rolli piisavalt. Välismaalt osales peol vaid Soome – NSV Liidu sõprusühingu koor Kullervo. Turiste Rootsist, Kanadast, USA-st jt kapitalistlikest maadest osales u 200 ringis. Neid intervjuerisid Eesti Raadio korrespondendid ja kasutasid väliseestlastele suunatud raadiosaadetes ka kohe ära (RA, ERA.F.1.218.4, l 16). Eestit küllastanud iseloomustati julgete inimestena, kes hirmutamiseest hoolimata sõitsid kodumaale, kus nad ülisõbraliku vastuvõtu osaliseks said ja ise nõukogude elu saavutustega tutvuda võisid.

Naidjonkov hindas u 60 Rootsi emigrandi laulupeol käiku kodumaa küllastamise vastase propaganda kontekstis poliitilise võiduna, kaheldes siiski selles, mil määral

on suudetud üht osa pagulastest ümber kasvatada, kuna nõukogude propaganda näis mõjuvat väga aeglaselt (RA, ERA.R-1970.2.125, l 159–164). Kaks aastat hiljem hindas Naidjonkov luurearuandes 1960. aasta laulupidu juba kui murdepunkti emigrantide elus, millega kaasnes reaemigrantide kiire eemaldumine ladvikust ning kodu- ja väliseestlaste vaheliste kontaktide plahvatuslik kasv, mis tipnes Eduard Tubina külaskäiguga Eestisse 1961. aastal (RA, ERAF.1.302.159, l 101). 1961. aastal Stockholmis toimunud väliseesti laulupidu peeti muidugi äpardunuks (RA, ERA.R-1970.2.134, l 9; Rebas 2016), kultuuri ja teaduse osas valitses arvamus, et tõeline kultuur saab sündida vaid kommunistliku ideoloogia raames.

Eesti NSV 20. aastapäevale pühendatud XV üldlaulupeost kujunes ootamatult „väike laulev revolutsioon”. Kolm päeva kestvat pidu oli segamas erakordselt halb ilm, rongkäigule järgnema pidanud esimene kontsert jäeti paduvihma tõttu ära, kuid vastvalminud laulukaare alla vihma eest varju kogunenud koorid ei läinud laiali, vaid hakkasid omal algatusel laulma, sealhulgas laule, mida repertuaaris polnud või olid sealt eemaldatud. Ühtäkki hakati lava ühes servas skandeerima: „Mu isamaa on minu arm!” Laul oli esimest korda laulupeo programmis 1947. aastal, kuid jäeti 1950., 1955., ja 1960. aasta peokavast välja, mis aga nüüd ei takistanud rahval „Mu isamaa” laulmist. Lugu võeti teiste palade seas korduvalt spontaanselt üles, mis korraldajates tõelise segaduse tekitas. Olukorra lahendamiseks saadeti pulti peadirigent Gustav Ernesaks, et ta laulu lõpuni juhataks, misjärel lauljad viimaks lahkuma hakkasid. Kuid emotsioonid olid rahva seas valla päästetud. Eelmisel päeval ära jäänud esimese kontserdi laulud lisati mõningate kärbetega järgmise päeva kavva, mis ei takistanud kaheksa tundi kestnud kontserdi lõpus taas „Mu isamaad” nõudma hakata (Saat 2015: 78–79). Alates 1965. aastast jäi „Mu isamaa on minu arm” pidu lõpetama.

1960. aasta suvel toimus spontaanseid ja apoliitiliste lauludega ühislaulmisi veel paljudes kohtades: noorte suvepäevadel, surnute mälestamispäevadel jm (RA, ERAF.1.221.57, l 37–43). Selline rahva omaalgatuslik käitumine tekitas võimudes üksjagu ärevust. EKP keskkomitee agitatsiooni ja propaganda osakond hakkas nõudma suurema tähelepanu pööramist repertuaari valikule. „Ideelagedate, desorienteerivate või liigsesse lüürikasse kalduvate laulude” vältimiseks ning repertuaari paremaks suunamiseks seati sisse repertuaari kartoteek (RA, ERAF.1.221.50). Välistselt tehtud järeleandmisi korvati ideoloogilise kontrolli tõhustamisega (Rahi-Tamm 2022: 165–167).

„Kas ma ei muutu mingiks propaganda esemeks”: Eduard Tubina külaskäik kodumaale

Kuigi Tubinat ei õnnestunud veenda laulupeole kutsumisega kodumaad külastama, jätkati tema mõjutamist, pakkudes võimalust tuua Vanemuises lavale ballett „Krat”. 1960. aasta novembris palus EKP keskkomitee esimene sekretär Johannes Käbin Moskvalt luba Tubinale balleti eest honorari maksta (Jürjo 2006: 220). Kolm kuud hiljem sõlmisid Vanemuise teatri direktor Arved Kalvo ja Eduard Tubin lepingu,

mille kohaselt müüs helilooja balleti „Kratt” orkestri partituuri koos balleti ettekandmise õigusega teatrile 3000 rubla eest. Sellest ühe kolmandiku tasus NSVL-i Rootsi saatkonna töötaja kohe partituuri saamisel, ülejäänud kuulus väljamaksmisele hiljem Tubina Tallinna Keskhoiukassas avatud arvele (RA, ERA.R-1970.2.132, l 13–14, 59). 1961. aasta veebruaris teavitas Mikkelsaarelt NSVL-i Rootsi saatkonna teise sekretäri ameti üle võtnud Adolf Toompuu välisministeeriumi, et on autorilt partituuri kätte saanud ning Tubinaga toimunud vestluse põhjal soovib ta teatril autor koos perega esietendusele kutsuda. Arvestades helilooja majanduslikku olukorda, võiks Vanemuine võtta enda kanda reisikulud, mida ka tehti. Samuti soovitati teatril Tubinat jooksvalt kursis hoida balleti ettevalmistustöödega, selleks peeti kõige sobilikumaks tema sõpra ja lavastajat Ida Urbelit. Sel hetkel ei olnud Tubin veel kinnitanud, et ta Eestit külastab (RA, ERA.R-1970.2.132, l 55).

Nagu ametlikust ja isiklikust kirjavahetusest nähtub, vaevles Tubin dilemmade küüsis. 1961. aasta märtsis raporteeris teda taas külastanud Toompuu, et Tubin kardab ära rikkuda suhteid teiste pagulastega ega luba kindlalt, et külastab kodumaad, kuid kinnitab jätkuvalt, et soovib väga näha vanu kolleege. Seepärast tuleks talle nendega regulaarne kirjavahetus organiseerida, mis teda positiivselt mõjutaks. Mõjutusvahendina toomis ka Toompuu kutse tulla vaatama „Vallatuid kurve”, mille ees näidati laulupeo ringvaadet. Naidjonkovi õiendist saab lugeda, et 880 kutsutust käis filmi vaatamas u 170 külastajat. Laulupeo ringvaate ajal, kui Käbin kõnet pidas, kostunud saalist kõhatused. Muus osas jäi saatkond üritusega rahule (RA, ERA.R-1970.2.128, l 108–109).

ENSV võimude närvilisus Tubina otsustamatuse osas muutus ajaga üha nähtavamaks. Välisministri asetäitja Toomaru tõukas Toompuud tagant, et ta Tubina veenmisega ei venitaks (RA, ERA.R-1970.2.132, l 75). 26. mail võis Toompuu Toomarule teada anda, et Tubin võttis ise Eestisse mineku jutu üles ja teatas, et ei lähe Eestisse enne, kui on saanud Rootsi passi (RA, ERA.R-1970.2.128, l 122). Kuna Rootsi kodakondsuse saamine võttis aega, siis 10. juunil toimunud „Krati” esietendusele Tubin ei jõudnud. Päev-paar hiljem kirjutas ta Keresele: „[---] tegin selle tembu, et astusin Rootsi kodanikuks – kõigiti parem, ka liikumise mõttes Rootsi passiga”, ja andis teada, et plaanib nüüd Tallinnasse ning Tartusse sõitu, lisades juurde kommentaari „[---] siinne saatkonna ametnik Toompuu – uus mees – ütles, et pruugib ainult talle helistada ja ta tuleb, võtab mu passi ning toob kahe tunni pärast viisaga tagasi” (Tubin 2006: 515–516).

Vaevalt et asjaajamine nii kiirelt toimuda sai, kuigi selliseid lubadusi võidi anda, oli ju saatkond Tubina töötlemist üsna tõsiselt võtnud. Toompuu usaldust tekitav „abikäsi” aitas kaasa isegi fotoaparaadi muretsemisele. Nimelt harrastas Tubin pildistamist ja soovis endale Eestist uut fotoaparaati Saluut, mille Raimund Sepp (Tubina juriidiline volinik ENSV-s) talle ka ostis ning mis välisministri asetäitja Toomaru kaudu Stockholmi toimetamiseks Toompuu abikaasale kaasa anti. Toomaru ei suutnud Toompuult jätta küsimata, kuidas Tubin fotoaparaadi saatmisele reageeris (RA, ERA.R-1970.2.128, l 183, 187).

Näib nagu poleks saatkonna abivalmidus Tubinat häirinud, ta on oma Eesti külastamisega kaasnevaid hirne arutanud üsna avameelselt Toompuuga, pärides isegi

seda, „ega tema sõitu ei kasutata ära propaganda eesmärgil” (RA, ERA.R-1970.2.128, l 105). Samad kõhklused nähtuvad kirjast Keresele (15. IX 1961):

Väga meeldiv ja huvitav oleks ju sõita, kuid kusagil sisemuses küsib üks nõrk hääleke ikka, kas see on õige tegu? Ma ei tea, võibolla olen liialt ettevaatlik, kuid millest ma üle ei saa, on see, et kas „kutsujad” saavad mingit kasu mu sõidust ja kas ma ei muutu mingiks propaganda esemeks, kelle abil tahetakse tõestada seda, mis muidu jookseb tühja tuulde laiali? (Tubin 2006: 527)

Vastukirjas kinnitas Keres Tubinale, et tal on kodumaal palju sõpru, kes soovivad talle paremat, ja kindlasti võtab publik ta südamlikult vastu, ning „eks see ole igaühe oma otsustada, kui palju keegi tahab end avalikkuses lasta ära kasutada” (Tubin 2006: 529).

Pärast pikki kaalutlusi sai Tubina külaskäik Eestisse viimaks teoks 8.–17. detsembrini 1961. Vastuvõtt osutus oodatust südamlikumaks, „minuga käituti nagu toore munaga; täitsa keisri tunne oli kogu aeg”, kirjutas Tubin Keresele, kellega tal siis kohtuda ei õnnestunud (Tubin 2006: 532). Seda, et tema kodumaa külastust pidas nõukogude pool suisa suurvõiduks, Tubin ei taibanud. See, mis pärast Rootsi tagasipöördumist tema ümber toimuma hakkas, oli kole, nagu ta oligi oletanud kirjas Keresele: „Mis minuga siin hiljem tehakse, on muidugi kole” (Tubin 2006: 520). Tubina kohta ilmus ridamisi halvustavaid artikleid, kus teda süüdistati koostöös okupatsioonivõimudega, rusuvalt mõjus väljaviskamine üliõpilaskorporatsioonist Ugala (Tubin 2017: 142–143). Saatkonna jaoks oli see kõik loodetud reaktsioon, isiklikud läbielamised neid ei huvitanud.

ENSV julgeoleku komitees tunti rahulolu selle üle, et Tubina külaskäik kutsus esile „emigrantlike liidrite” rünnakud ja nende üleskutsed Eestit mitte külastada kasvatasid kodumaad külastada soovijate hulgas pahameelt, millega „nõukogudevastased eesti natsionalistid” massist aina kaugenevad. Järgmisena tuli hakata kodumaale meelitama heliloojat ja dirigenti Juhan Aavikut, ooperisoliste Milvi Laidi ja Els Vaarmani jt, kasutades seejuures ära nende isiklikku ja professionaalset motivatsiooni ning olemasolevaid kontakte (RA, ERAF.1.309.48, l 153–159). Arutelud kodumaa külastamise poolt- ja vastuargumentide ümber jäid pagulasi vaevama 1990. aastateni.

Lõpetuseks

Aeg 1950. aastate lõpust kuni 1960. aastate keskpaigani tähendas paljudele tärnanud lootusi ja purunenud sidemete taastamist. Pagulaste ja kodueestlaste vahel usalduslike suhteid ning toetavaid kontakte matkivate tegevuste kattevarjus soovis nõukogude kultuurisuhtlus saavutada vastupidist – lõhestada pere-, sõprus- ja kogukondi – ega erinenud eesmärkidelt varasemast ajajärgust, ainult inimestega manipuleerimise vormid olid teisenenud, avardunud ja tõhusamalt moonutatud (Gorlizki 2013). Kui Eesti NSV-s räägiti ühiskonna lõhkumise vajadusest varjatumalt, siis väliseesti kogukonna tahtlik lõhestamine oli tegevuskavades otsesõnu välja öeldud.

NSVL-i Rootsi saatkonna 1961. aasta aruandes praaliti uhkeldavalt, kuidas ligi kolmandik Rootsi pagulastest on asunud kodumaa ja selle külastamise suhtes lojaalsele positsioonile (RA, ERA.R-1970.2.134, l 7), mis tähendas nende jaoks neutraalselt meelestatud ringkondi, keda propandas ära kasutada.

Naidjonkovi aruande „Eesti emigrandid Rootsis” kohaselt jagunes emigratsioon kolme etappi: emigratsiooni tekkeastatele (1944–1956) ja kogukonna sisemise lõhestumise ning assimileerumise ajale (1956–1960) järgnes alates 1960. aastast kogukonna sisetülide periood, milles asetuisid kesksele kohale noorema ja vanema põlvkonna kodumaasse suhtumise küsimus (RA, ERAF.1.254.23, l 62–125). Kõik Naidjonkovi koostatud raportid lähtuvad ennekõike paguluse ühtsuse murdmise ja lõhestatuse süvendamise soovist. Need ei kirjelda omapoolseid ebaõnnestumisi. Nõukogulikule mõttemallile omaseid meetodeid, nagu ähvardamine, laimamine või individuaalne töötlemine, on näidatud ennekõike pagulaskonna liidrite tegevusena. Pagulaste „ladvikule” ennustati kadu, sest „nende lootused on rajatud liivale” ja nad ei mõista murrangut, mille kutsus esile Tallinnas laulupeol käimine. See sundis neid küll üle vaatama oma seisukohti kodumaaga kontaktide hoidmise osas, kuid „nad ei suutnud lahkkelisid lahendada ega ühisrinnet moodustada”. (RA, ERA.R-1970.2.128, l 127–128) Sellised olid Naidjonkovi soovid, mille realiseerimisele pidid kaasa aitama nii kodumaa külastajad kui ka külalised ENSV-st, kes „annavad õige hinnangu elust kodumaal”, võrdlevad elu Eestis ja Rootsis ning panevad „reaemigrante” uskuma, et juhid ja ajakirjandus on neile valetanud (RA, ERA.R-1970.2.128, l 136).

Julgeolekuministeeriumi 1962. aasta ettepanekud parteisekretär Käbinile nägid ette VEKSA tegevuse hoogustamist: komitee pidi pakkuma abi sidemete taastamiseks sugulaste, sõprade, tuttavatega ENSV-s nii kirjavahetuse kui ka isiklike külaskäikude kaudu, tekitamaks pagulastes tunnet, et kodumaa pole neid unustanud (RA, ERAF.1.309.48, l 150–152). Üks loodetavate tulemuste tõhustamise abinõu seisnes ajakirjanduse kaudu edastatavates sõnumites, milles tuli keskenduda ennekõike pagulase huvitavatele probleemidele, sh eesti keele võõrsil säilitamise või kultuuri eksiilis edendamise murele. Parandada tuli ajalehtede trükitehnilist poolt, paberi ja fotode kvaliteeti ning, nagu läbiviidud vestlustest oli selgunud, ei tohtinud kirjutada pikki artikleid, kuna „emigrandid olid harjunud lugema lakoonilises stiilis artikleid”. Eeskujuks seati riialaste õhtuleht Rīgas Balss ja londonlaste Daily Yorker. VEKSA autoriteedi tõstmiseks pakuti välja pagulastele komitee kaudu odavamate turismituusikute müümist, sh soovitati tuusiku maksumusest välja võtta toitlustamine, kuna enamasti söödi sugulaste juures. See pidi mõjuma ENSV-poolse abistamisena (RA, ERAF.1.309.48, l 160–165).

Kultuurikontaktide vahendamisel, millesse kaasati paljud institutsioonid ja isikud, sai Eesti propageerimisest pagulaste nõukogudevaenulike hoiakute murdmise vahend. 1960. aasta laulupidu pidi kodumaa külastamise propageerimisel mõjuma kutsuva magnetina, kuid pörkus tugevale vastuseisule. Uus poliitiline taktika ei saanud kiiresti korvata varasemaid kuritarvitusi ega valesid. Oli ilmne, et teineteist võõristavate osapoolte vahelise suhtluse elavdamiseks oli esmalt vaja luua usaldusväärsed suhted.

Manipuleerides inimeste soovide ja igatsusega lähedaste ning kodumaa järele, valiti välja need, keda kultuuri- jm kontaktide kaudu positiivselt hõlvata, et teisi pagulasi nende eeskujul oma käitumist ja suhtumist muutama ärgitada. Selles kontekstis töid Eduard Tubina kodumaa külastuse ümber puhkenud diskussioonid nähtavale kogukonna killustatuse, eksiilis elavate inimeste eksistentsiaalsed murekohad, mida nõukogude poolel teadlikult võimendati. Kuigi kõiki tekkinud kontakte ei olnud võimalik kasulikeks tunnistada ning enamik kodumaa külastajaid jäi nõukogudevastastele seisukohtadele, jätkati kultuurisuhtlusega lootuses selle kaudu pagulaskonda lõhestada, et vähemalt üht osa neist nõukogudesõbralikumaks häälestada.

Ent peagi seisis kodumaa külastamise kampaania silmitsi nõukogude süsteemist tulenevate tõketega: suuremaid grupe polnud majanduslikult võimalik vastu võtta; külastajate isikuankeetide aeglane läbitöötamine kasvatas reisirist loobujate arvu; liialt agressiivne ja läbinähtav propaganda ei tekitanud piisavalt usaldust; välismaalastele seatud liikumiskiirangud takistasid kohtumisi sugulaste ja tuttavatega jpm, mille vastukajana hakkas aruannetesse lisanduma kriitilisemaid noote. Kontaktid pagulastega osutusid liialt pinnapealseteks, suhete loomist „reaemigrantidega” peeti ressursi raiskamiseks, kasulikuks osutus pigem ametialasest motivatsioonist lähtuv suhtlus. Peale selle sagenesid välismaalaste instseneeritud nõukogudevastased avaldused ENSV-s, mille tulemusel asuti nii Eestist välja- kui ka Eestisse sissesõitjate hulka piirama.

Artikkel on valminud Tartu Ülikooli baasfinantseeritava projekti PHVAJ16908_2 „Sõda sõja järel: individuaalne ja ühiskondlik sõjakogemus 20. sajandi Eestis” raames.

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

ERA.5010 – Arvo Horm, majandusteadlane ja ühiskonnategelane

ERA.5010.1.104. Augustikomitee (Eksiilaugustikomitee) koosolekute protokollid koos lisamaterjalidega. 06.1959–07.1959.

ERAF.1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

ERAF.1.191.53. Отчеты о работе республиканских обществ культурной связи с заграницей, направленные в партийные органы. 29.03.1958–20.11.1958.

ERAF.1.218.4. Переписка с ЦК КПСС по вопросам работы культурных связей с заграницей. 13.01.1961–18.09.1961.

ERAF.1.221.50. Informatsioonid EKP Keskkomitee büroo otsuse „Kultuurharidustöö edasise parandamise abinõudest vabariigis” täitmise käigu kohta. 08.10.1960–31.10.1960.

ERAF.1.221.57. Materjalid intelligentsi ja noorsooga tehtava töö kohta. 25.02.1960–28.12.1960.

ERAF.1.254.23. Письма, справки и другие материалы Министерства иностранных дел ЭССР по вопросам контрпропаганды среди эстонской эмиграции. 08.01.1962–18.12.1962.

- ERAF.1.302.159. Материалы по письму Андропова О. В. о развитии международного туризма. 20.04.1970–18.06.1970.
- ERAF.1.309.48. Väliseestlastega Sidemete Arendamise Komitee avaldus, meetmetest tema töö parendamisel. Tööst eesti emigrantlike keskuste kompromiteerimisel ja lagundamisel. 05.07.1960–01.12.1962.
- ERA.R-1590 – ENSV Riiklik Televisiooni- ja Raadiokomitee**
- ERA.R-1590.2K.917. Artur Rinne. 01.10.1956–01.02.1971.
- ERA.R-1970 – ENSV Välisministeerium**
- ERA.R-1970.1.118. Переписка с МИД СССР, посольствами, учреждениями республики по вопросам перемещенных лиц. 22.01.1959–30.07.1959.
- ERA.R-1970.1.137. Переписка с МИД СССР и учреждениями республики о культурных связях с границей за 1960 год. 1960.
- ERA.R-1970.2.121. Переписка с МИД СССР, с посольствами СССР за границей и учреждениями ЭССР. 02.01.1959–30.12.1959.
- ERA.R-1970.2.122. Информации МИД СССР. 10.02.1959–31.12.1959.
- ERA.R-1970.2.125. Переписка с Посольством СССР в Швеции по вопросу эстонской эмиграции. 09.01.1960–29.12.1960.
- ERA.R-1970.2.128. Переписка с Посольством СССР в Швеции по вопросам эстонской эмиграции. 19.01.1961–23.11.1961.
- ERA.R-1970.2.132. Переписка с Посольством СССР в Швеции по вопросу эстонской эмиграции. 11.01.1962–24.12.1962.
- ERA.R-1970.2.134. Переписка с МИД СССР и другими центральными учреждениями СССР. 14.02.1962–15.10.1962.

KIRJANDUS

- David-Fox, Michael 2014.** The Iron Curtain as semipermeable membrane: Origins and demise of the Stalinist superiority complex. – *Cold War Crossings: International Travel and Exchange Across the Soviet Bloc, 1940s–1960s*. Toim Patryk Babiracki, Kenyon Zimmer. College Station: University of Texas at Arlington by Texas A&M University Press, lk 14–39.
- Gorlizki, Yoram 2013.** Structures of trust after Stalin. – *The Slavonic and East European Review*, kd 91, nr 1, lk 119–146. <https://doi.org/10.5699/slaveasteurorev2.91.1.0119>
- Jones, Polly (toim) 2006.** The Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203536957>
- Juurvee, Ivo 2014.** Soviet propaganda targeting Estonian Diaspora. – *Historical Memory versus Communist Identity: Proceedings of the Conference “The Shaping of Identity and Personality under Communist Rule: History in the Service of Totalitarian Regimes in Eastern Europe”*, Tallinn, 9–10 June 2011. Toim Meelis Saueauk. Tartu: University of Tartu Press, lk 89–104.
- Jürjo, Indrek 1996.** Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn: Umara.

- Kozlov, Denis; Gilburd, Eleonory (toim) 2013.** *The Thaw: Soviet Society and Culture During the 1950s and 1960s.* Toronto: University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781442661059>
- Kristuse kuju seinal, laual punane lipp.** – *Vaba Eestlane* 4. V, lk 4.
- Kumer–Haukanõmm, Kaja 2007.** *Balti põgenike problemaatika USA poliitikas 1945–1952. – Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. (Ajalooarhiivi toimetised 15 (22).) Toim Tõnu Tannberg.* Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 273–296.
- Mikkonen, Simo 2013.** *Ameerika ja Nõukogude Liidu kunstivahetus sulaajal: uhketest avamistest rutakate taandumisteni. – Kunst ja reaalpoliitika. (Eesti Kunstimuuseumi toimetised 3 (8).) Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, lk 41–56.*
- Mikkonen, Simo 2014.** *Giving a lesson in history: Soviet attempts to manipulate Estonian émigré communities. – Historical Memory versus Communist Identity: Proceedings of the Conference “The Shaping of Identity and Personality under Communist Rule: History in the Service of Totalitarian Regimes in Eastern Europe”, Tallinn, 9–10 June 2011. Toim Meelis Saueaak.* Tartu: University of Tartu Press, lk 71–88.
- Ojamaa, Jüri; Hion, Jaak (tlk, toim) 2000.** *Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. (Ad fontes 8.) Tallinn: Eesti Rahvusarhiiv.*
- Ojamaa, Jüri; Hion, Jaak (tlk, toim) 2002.** *Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1957. aastal. Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1957. aastal. (Ad fontes 10.) Tallinn: Eesti Rahvusarhiiv.*
- Ojamaa, Jüri; Hion, Jaak (tlk, toim) 2005.** *Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö tulemuste kohta 1958. aastal; Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö tulemuste kohta 1958. aastal. (Ad fontes 14.) Tallinn: Rahvusarhiiv.*
- Rahi-Tamm, Aigi 2022.** *The Estonian “Little Singing Revolution” of 1960: From spontaneous practices to ideological manipulations. – East Central Europe, kd 49, nr 2–3, lk 152–174. <https://doi.org/10.30965/18763308-49020002>*
- Raid, Lembit 1995.** *Vaevatee.* Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rebas, Hain 2016.** *Eesti koorilaulu lõhestatusest nõukogude aastail. – Mäetagused, nr 63, lk 129–150. <https://doi.org/10.7592/MT2016.63.rebas>*
- Rinne, Artur 1980.** *Ja kägu kukub raal...* Tallinn: Perioodika.
- Saat, Mari 2015.** *Matused ja laulupeod. (Aja lugu.)* Tartu: Petrone Print.
- Tark, Triin 2017.** *Kodu- ja väliseestlaste vahelise kultuurisuhtluse institutsionaalne raamistik Nõukogude Liidu kultuuridiplomaatia kontekstis. – Ajalooline Ajakiri, nr 4 (162), lk 445–474. <https://doi.org/10.12697/AA.2017.4.02>*
- Tubin, Eduard 2006.** *Kirjad I (1929–1961). Koost Vardo Rumessen.* Tallinn: Koolibri, Rahvusvaheline Eduard Tubina Ühing.
- Tubin, Eino 2017.** *Eduard Tubin: A Biography.* Tallinn: International Eduard Tubin Society.

Undusk, Jaan 2008. Eesti, eksiil ja Välis-Eesti. Väike mentaliteedilugu. – Akadeemia, nr 10, lk 2257–2286.

Aigi Rahi-Tamm (sünd 1965), PhD, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arhiivinduse professor (Jakobi 2, 51005 Tartu), aigi.rahi-tamm@ut.ee

1960 Estonian Song Festival as a source of unity and division between Estonian communities home and abroad

Keywords: 1960 Song Festival, exile, Eduard Tubin, cultural relations, splitted society, Soviet influence measures

Khrushchev's policy of building cultural relations with the West opened up a possibility for communication between Estonians home and abroad in the late 1950s. From the Soviet perspective, this contact was aimed at weakening the anti-Soviet attitudes of refugee organizations and splitting the community that fled to the West. As a consequence of the non-recognition of the annexation of the Baltic states, a portion of the community was determined not to visit their homeland until it was free. Another part, however, did not see much wrong with a trip to their native land. The disagreements and internal divisions of the community inspired the Soviet officials to influence the refugees in different ways. Making use of people's homesickness and their wish to see friends and family, a number of people were selected for positive inclusion through cultural contact and other means in order to encourage other refugees to follow their example and change their behaviour and attitudes. The 1960 Song Festival seemed like a perfect opportunity to invite people to visit their homeland. The Festival was also meant to coax the acclaimed conductor and composer Eduard Tubin to visit Estonia.

However, the Song Festival failed to activate communication to the desired degree and Tubin also refused to participate. The manipulation of Tubin, which focused on his professional motivation and connections with former colleagues and acquaintances, finally bore fruit in December 1961. The Ministry of State Security of the Estonian SSR considered this a breakthrough in changing the attitudes of the exiles, as the "emigrant leaders" reacted to Tubin's visit with calls to refrain from visiting Estonia, which in turn sowed resentment among those who were looking forward to visiting their homeland and deepened internal contradictions. The debate that erupted around attending the Song Festival in Tallinn as well as Tubin's trip to Estonia brought into view the fragmentation of the Estonian diaspora, the existential concerns of people living in exile that the Soviet authorities deliberately amplified in order to use them for their benefit through various influence operations.

Aigi Rahi-Tamm (b. 1965), PhD, University of Tartu, Institute of History and Archaeology, Professor of Archival Studies (Jakobi 2, 51005 Tartu), aigi.rahi-tamm@ut.ee